

Баймаханов Н.Б., Ибраш Н.*

Гуманитарлық ғылымдар магистрі №84 жалпы орта мектебінің тарих пәні мұғалімі
Шымкент, Қазақстан
Диолковский атындағы №84 жалпы орта мектебі 7 сынып оқушысы
Шымкент, Қазақстан

ОРБҰЛАҚ ШАЙҚАСЫ - ҰЛТ БІРЛІГІНІҢ ҮЛГІСІ

Автор корреспондент: nurbek_911010@mail.ru

Түйін: Бұл мақала Орбұлақ шайқасы- ұлт бірлігінің үлгісі Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және биыл жарық көрген «Ұлы даланың жеті қыры» мақалалары Қазақ елінің болашағына бағдар беретін аса маңызды құжат. Елін, жерін сүйген батыр ұлдарымыз бен инабатты қыздарымызды бүкіл әлемге қазақ халқының тұлғасын дәріптейтіндей тәрбиелеу мәселесі осы тұста өзекті болмақ. Менің мақалам қазақстандық патриотизмге тәрбиелеп, туған жердің тарихын білуді мақсат етеді.

1643 жылы жазында басталған Қазақ хандығының қолын басқарған Жәңгір хан мен жоңғар қолын басқарған Батыр Қонтайшы арасында өткен Орбұлақ шайқасы туралы. 2018жыл Орбұлақ шайқасындағы ұлы жеңістің 375 жылдығы республика көлемінде кеңінен тойланды. Орбұлақ шайқасы – маңызы орасан шайқастардың бірі. Бұл – қазақ жасақтарының Жоңғар басқыншыларына ымыралықпен, бірлікпен байласа, біріге тосқауыл берген алғашқы нәтижелі ұрыстарының бірі. Сондықтан да шайқастың тарихымызда маңызы ерекше.

Кілттік сөздер: Орбұлақ, Жоңғар, Түркістан, Қазығұрт, Самарқан, Орта Азия, Қоянды, Аламантау, Жетісу, Сарытау, Боқан

Өткен тарихымызда ауыр әрі қасіретті кезеңдер көп. Ел үшін, жер үшін талай ғасыр күресіп келген ата-бабаларымыз шайқастың небір түрін көрді. Ел есінде қалып, қазақ батырларының ерлігі аңызға айналған айқастың бірі — Орбұлақ шайқасы. Жоңғарларды ойсырата жеңген бұл соғыстың халқымыз үшін маңызы зор. Тәуелсіз еліміз Орбұлақтағы тарихи бетбұрыстың 350 жылдығын алғаш рет 1993 жылы атап өткені белгілі. Биыл Орбұлақ шайқасындағы ұлы жеңістің 375 жылдығы республика көлемінде кеңінен тойланды. Осы орайда Түркістан облысы, киелі Қазығұрт ауданы арқылы Өзбекстанға қарай өтетін, халықаралық күре жолдың бойында Орбұлақ шайқасы батырлары Салқам Жәңгір хан мен Самарқан әмірі, Жалаңтөс баһадүрге арналған еңселі ескерткіші ашылды. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы ұлт-азаттық соғысы ұлт қаһармандарының ел мен жер тағдырын батыл шешіп, халқын қорғай алатындығын дәлелдеп, көрегендік саясатының мызғымас беріктігін көрсетті. Орбұлақ шайқасы – [қазақ халқының Жоңғар шапқыншылығына](#) қарсы азаттық соғысындағы алғашқы бетбұрысты оқиғалардың бірі. [1].

Бұл шайқас 1643 жазында [Қазақ хандығының](#) қолын басқарған Жәңгір хан мен жоңғар қолын басқарған Батыр Қонтайшы арасында өтті. XVII ғ. 30-жылдарындағы бытыраңқы [ойрат](#) тайпалары біртұтас мемлекетке бірігіп, [Жоңғар хандығының](#) негізін қалады. [Қазақстан](#) мен [Орта Азия](#) турасында ойраттар ұстанған сыртқы саясаттың күшейуі қазақ-жоңғар қарым-қатынасын шиеленістіріп, жиі-жиі әскери қақтығыстарға әкеліп соқтырды. Жоңғарларға қарсы күресті [Есім ханның](#) ұлы [Салқам Жәңгір хан \(1629-1680\)](#) басқарды. Алғашқы шайқас 1635 жылы шайқастардың бірінде [Жәңгір хан](#) жеңіліс тауып, тұтқынға түседі. Бірнеше жыл тұтқында болған Жәңгір өзара бітімнен кейін босап, қазақ даласына оралды. Осыдан кейін Жәңгір жоңғарлармен бітіспес жауға айналады. 1640 жылы жоңғарлар қазақ даласын нысана ретінде қарастырған құрылтай өткізеді. [Батыр](#)

Қонтайшының өзі бастаған ойрат қолы қазақ даласына қарай қозғалды. Батыр қонтайшы он тоғыз жыл (1634-1653) билеген кезінде Қазақ хандығына үш рет ірі әрі жойқын шапқыншылық жорықтар жасады.. Екінші соғысы 1643 жылы өтіп, Орбұлақ шайқасы тарихта ерекше орын алды. [2].

Орбұлақ қолайлы қорғаныс және соғыс жүргізу үшін қазақтарға өте ыңғайлы болды. Қорғаныс желісі мен шабуылды ұтымды әрі тиімді ұйымдастырды. Жалаңтөстің жасақталған кәсіби әскері жоңғарлардың тас-талқанын шығарып, ту-талақай етті. Мысын басып, біраз шығынға батырды Батыр Қонтайшы бастаған ойрат-қалмақ елу мың қолмен қазақ елін жаулап алуға аттанғаны жөнінде Салқам Жәңгір өз шолушыларынан мәлімет алады. Орбұлақтағы ойрат пен қазақтың тектілері Қарахан патшаның тұсында «Арамызды шаһар байласын, шаһар байламаса, заһар шайнасын» деп анттасқан көрінеді. Маруан-Аһра би «Орбұлақ тектілердің ат-тізгінін тартып тоқтаған тәтті жері еді. Ойраттар анттан аттады. Орбұлақтың бойында улы жебемен қарсы алыңдар. Бұл жерге қылыш көтеріп келгендер өз қанына өзі тұншығады. Ойраттар елу мың болса да 600 сарбазың жетеді. Қостокты бастаған қолың, Сүлеймен бастаған сексен мергенің бар, қия тұмсықты біз барғанша төтеп беріңдер» деп Салқам Жәңгірге хабар жібереді. Жәңгір бастаған қазақ қолы Орбұлақтың қия беткейіндегі 600 қойтасты паналап ор қазып алып, жауын улы жебемен қарсы алады. Сонымен қатар Сасықтекенің түтінін де пайдаланады. Улы жебе адамға жанап кетсе болды, безгек тигендей мәңгілікке сұлап түседі екен. Ал Сасықтеке деген гүл таутекелер күйлеген кезде иіскейтін және сол уақытта гүлдейтін болса керек. Соны суға қайнатып, оған шүберек малып кептіреді де, жағып жіберсе түтіні жан-жануарды уландырып тастайды. Салқам Жәңгір әскерінің бас қолбасшысы Қостокты батыр 600 сарбазын із суытар жерге тастап, ойраттардың алдынан өзі шығады. Оларды алдаусыратады да «Сасықтеке» түтініне ұрындырады. Қазақ қолының аз екенін білетін жау жапырып тастамақ болып лап бергенде улы түтінге, онан соң улы жебеге ұрынады. Міне, осындай амал-айла арқасында қалмақ қолы ойсырай бастайды. Аузы-басын тұмшалап, ешкінің майымен майлап алған қазақ жауынгерлеріне улы түтін әсер ете қоймайды. Уланғандары қымыз бен меңдуананы араластырып ішіп, тазарып аман қалады. Ал аттары уланса тұмсығына құйрық маймен ұрып тазартады. Алғашқыда не болғанын түсінбей қалған ойраттар мәнісін кейіннен біледі. Он мыңдай жасағынан айырылған олар кейін шегініп ақылдаса бастайды. Осы кезде жиырма мың қолымен Жалаңтөс Баһадүрдің қолы тықсыра бастайды Жоңғарлармен шайқаста Жәңгір тапқырлық көрсетіп, дұрыс шешім қабылдады. А.И.Левшин: «Ол ашық шайқастан қашып, аздаған адамдарының бір бөлігін екі таудың арасымен сайға орналастырды. Олар жерді терең етіп қазып, биік қорған дуалын жасады, ал жауынгерлердің екінші бөлігі таудың арғы жағында тығылып отырды. Жоңғарлар қорғанға таяп келіп, оған шабуыл жасады. Көп адамынан айырылған соң, оларды қоршап алуға алаңның тарлығы мүмкіндік бермеді. Сол кезде Жәңгір олардың ту сыртынан шабуылдады. Ойламаған жерден болған соққының, әрі жауынгерлердің батылдығының арқасында, мылтықтарының өте сапалы болуынан Батыр қонтайшыға қатты соққы берді», – деп сипаттайды. [3].

Жоңғарлардың отрядтары ойлы-қырлы жерлермен кезеңге шығып, оқты қарулармен қаруланған қазақтармен соғысуға мәжбүр болды. Жоңғарлардың қару-жарақтары туралы Ю.Крижанович: «Қалмақтар соғысқа өте мықты қаруланып шығады. Дулығамен, найзамен және сауытпен. Олардың садақтары мен қылыштары біздердікінен қысқа және ұшы қайырылмаған. Оны римдіктердің «сісcae» атты қаруларымен салыстыруға болады. Өздері оны лақтыратын найза деп атайды. Дегенмен де соғыса келе, олар өте жақсы ойланған қақпанға түскендерін, кезеңге шабуыл жасаудың оларға жеңіс әкелмейтінін түсінді. Бірақ әскерді тоқтату мүмкіндігі тіпті болмады. Артта келе жатқан әскерлер олардың тығыздығын көбейте бастады. Ол жоңғарлардың жауынгерлік ұрандарын, көпшілігінің тез алға ұмтылуын әлсіретті. Ақырында мағынасы жоқ шабуылды тоқтатудың сәті түсті. Барлық әскерлерге команда жетіп, олар төменгі жерге түсіп, қазақтың жауынгерлерін өзеннің маңайында айналып өтуге шешім қабылдады. Жоңғарлар төменге бет алды.

Айнабұлақ өзенінің ағысының ойылған жерінде өткел бар, оны альпинистер «цирк» деп атайды. Қазақтың атқыштары оларды сол жерге қуып тықты. Осы арада жоғарыдан асылып тұрған тастар төмен құлай бастады. Ол атқа немесе әскеріне тиіп, қырыла бастады» – дейді. Аман-есен шыққандары қазақ жауынгерлерінің оғынан қаза тапты. Шайқас бір жағдайда ғана тоқтауы мүмкін еді, ол – жоңғарлар жағдайды түсініп, кезеңге шығу үмітінен бас тартулары тиіс. [4].

Қазақ әскерлерінің бір бөлігіне таулардың арасындағы қалмақтар бекіністен тар өткелмен өткенде қоршап алу бұйырса, екіншісіне тауда жасырыну бұйырды. Ол қалай ойласа, солай болды. Қоңтайшы бекініске шабуыл жасады. Содан ерлікпен қорғана бастады. Осы кезде Жәңгір сұлтан жауға сырт жағынан шабуылдады. Винтовкасымен соққы берді. Жаулар жағынан 10000-ға дейін адам қырылды» – деп сипаттайды. Жоңғарлар тағдырмен ойнамай, кейін шегінді. Таудағы шайқас Жәңгірге қанат бітірді. Таудың ішінде Жәңгір жағдайды зерттеп, жартылай таныс жерлерде алдағы қимылдың жоспарын жасады. Артта Алтынемел шыңы бар. Қоянды тау шыңының бауырының шығыс жағында Күреңкей тау, Аламантау, Куянатытау, Сарытау, Боңқан таулары созылып жатыр. Көкжеті тауының арғы жағы жоңғарлар. Бұл жер тактикалық жағынан қызықтырады: ұзындығы 200 метрдей екі биік таудың сілеміндегі тар сай, биіктігі 2000-2500 метр теңіз биіктігімен өлшегенде. Батыстан Қоянды тауының шыңдарында Күреңкейдің шығуға қиын шыңдары, Оңтүстік батысында Кача-таудың жоталарында терең сай бар. Ол жерге көп салттыларды орналастыруға болады. Ал оның сол жағындағы жерден қазылған бекіністің тастармен қаланған жерінде қазақтың ерікті жасақшылары орналасқан. Әскерлердің бұл бөлігінің басшылығына Жиёмбет және Жақсығұл батырларды қойған. Тактикалық әдіс түрінде Орбұлақ шайқасы күштерді біріктіре білгендікті көрсетті. Қазақ хандығының әскери өнерінің тарихында тұңғыш рет оқпана қазып соғысу тәсілі қолданылды. [5].

Қазақ шежірелерінде және халық аңыздарында соғыс жоңғар Алатауында, Орбұлақ деген жерде болған. Бұл шайқас қазақ халқының тарихында басқа да ірі оқиғалармен бірдей орын алды. Жәңгір «Салқам» (айбатты) деген құрметті атқа ие болды. Бұл соғыс ойрат қоғамына өз әсерін тигізді. Олардың өзара қырқысын бастауға әкеліп соқты. Ескі феодалдар арасындағы өзара қайшылықтары жарыққа шықты. Жәңгір хан бірегей қолбасшы, әрі епті стратег екенін дәлелдеді. Ол оқиға болып жатқан кезде не істеу керектігін тез ұға білді. Шешуші кезеңде жауынгерлерді жігерлендіріп өзінің тікелей соғысқа қатынасуымен шешіп кетіп отырды. Осы ерекшеліктерімен Орбұлақ шайқасында көзге түсті. Қазақ жауынгерлері өздерінің ерліктерімен, өздерінің жан аямайтындықтарымен өз жерінің тәуелсіздігін және халықтың бостандығын қорғай алатындығын дәлелдеді. Шайқас қазақ халқының тарихындағы аса ірі жеңістердің бірі әрі бірегейі болды. [6].

Орбұлақтағы Салқам Жәңгір мен Самарқанның әмірі Жалаңтөс баһадүрдің жоңғарларға қарсы қол біріктірген шайқасының жеңісі, бұдан бірнеше жылдан кейін Ордабасыда үш жүздің хандары мен батырларының, билерінің ауызбіршілікпен жиналып, ортақ тіл табысып, бірігуінің тарихи маңыздылығы барлығын дәлелдеп, ой салды. Бұдан былай бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, басқыншы жауының бетін қайтарып отырды. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және биыл жарық көрген «Ұлы даланың жеті қыры» атты мән-маңызы жоғары әрі өміршең мақалалары келешектегі түйткілді мәселелерді тағы да жаңғыртып, ел мен өлке тарихына шынайы ықылас аударуға ықпал етті. [7].

Салқам Жәңгір мен Жалаңтөстің қолбасшылығымен басталған ұлт тағдырын жоқтатып, ойлантқан, өздерінен күші басым аса ауыр шайқаста шапырашты Қарасай, арғын Ағынтай, алшын Жиенбет, қаңлы Сарбұқа, найман Көксерек, дулат Жақсығұл, суан Елтінді, қырғыздар Көтен мен Табай батырлар Жетісудан жауды қуып шығып, жанқиярлықпен ерлік көрсетіп, азаттықтың ақ таңын атырды. Бұл соғыс қазақ халқының ауызбіршілігін, бір-біріне деген жанашырлығын, ынтымақты жарастығын, қиын-қыстау

кездегі бір-біріне қамқорлық жасағанын тағы да дәлелдеп берді.

Қазақтың салқам Жәңгір бастаған сарбаздарына Самарқан әмірі Жалаңтөс баһадүр 20 мың әскерімен көмекке келіп үлгеріп, дұшпанның арман-мақсатының күлпаршасын шығарып, жеңіліс дәмін таттырды. Орбұлақ шайқасы ұлттық тарихтың жауынгерлік даңқ шежіресінде ерлік пен қаһармандықтың және отаншылдықтың өнегесі болып айшықталып қалды. Ел қорғаны болған батырларымыздың қай-қайсысы да біз үшін әрі құрметті, әрі қасиетті.[8].

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы, Атамұра, 1999.
2. Жолдасбаев С. Орта ғасырдағы Қазақстан тарихы. Алматы-Атамұра, 2012ж.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Т.1. Алматы. Атамұра, 2010;
4. Бакина Н.С. Жанақова Н.Т. Қазақстан тарихы Алматы. Атамұра, 2017.
5. Тұрғараев Б.Орбұлақ шайқасындағы ерлік үлгісі Егемен Қазақстан 2018.
6. Өтениязов С. Жалаңтөс Баһадүр. Ана тілі №14 (1428) 2018.
7. Ұлттық жаңғыру – туған жер тұтастығы мен ел болашағының негізі: «Қала мен Дала» газеті 2017.

Аннотация: Данная статья является важнейшим документом, который ориентирует на будущее казахского народа статьи Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и «Семь граней Великой степи», опубликованные в этом году. В этом плане актуальна проблема воспитания личности казахского народа во всем мире. О Орбулакской битве, которая состоялась летом 1643 года между Ханом Жангир-ханом и Батыром Контайши, возглавлявшим руки Казахского ханства. В этом году 375-летие Великой Победы в битве Орбулак широко отмечалось в республике. Орбулакская битва-одна из самых значимых сражений. Это один из первых результативных сражений казахских отрядов, которые связывают с примирением и единством джунгарских захватчиков. Поэтому битва имеет особое значение в истории.

Abstract: This article is a critical document, which focuses on the future of the Kazakh people article of President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev "modernization of Kazakhstan's identity" and "Seven Facets of the Great Steppe" published this year. In this regard, the problem of education of the Kazakh people around the world is relevant. About Orbulak battle that took place in the summer of 1643 between Khan Zhangir Khan and Concise Batyr, who led the hands of the Kazakh khanate. This year, the 375th anniversary of the great Victory in the battle of Orbulak was widely celebrated in the Republic. The battle of orbulak is one of the most significant battles. This is one of the first productive battles of the Kazakh troops, which are associated with reconciliation and unity Dzhungarian invaders. Therefore, the battle is of particular importance in history